

शोभा भगवती मन्दिर क्षेत्रस्थित मूर्ति बारे संक्षिप्त चर्चा

—प्रकाश दर्नाल

काठमाडौं उपत्यकास्थित विष्णुमती खोलालाई बागमती नदीको मुख्य सहायक मानिन्छ। यसको मुहान शिवपुरी लेकको दक्षिणी पानी ढलो विष्णापमा भएकोले यसलाई विष्णुमती भन्छन्। यसै खोलाको दाहिने किनारमा शोभा भगवती मन्दिर छ भने बायाँ किनारमा इन्द्रायणीको मन्दिर छ। दुवै किनारमा काटिएका ढुङ्गाबाट बनेका घाटहरू छन्। यसले गर्दा यस क्षेत्रको सुन्दरता बढ्नुको साथै महत्ता पनि झल्काएको पाइन्छ। शोभा भगवतीको नामले प्रसिद्ध यो क्षेत्र दुई वडामा बाँडिएको छ। विष्णुमतीको दायाँ किनारका मन्दिरहरू काठमाडौं महानगरपालिकाको १५ वडामा र बायाँ किनारका मन्दिरहरू १७ वडामा पर्दछ।

धार्मिक तथा ऐतिहासिक रूपले महत्त्वपूर्ण यस क्षेत्र बारे देवमाला वंशावलीमा यस्तो विवरण पाइन्छ, “अघि द्वापर शेष वर्ष १०५०-१००० भित्र राजा विक्रम केशरका रानी नवसागर रानीबाट राज चलाइरहेका बखत ओं श्री विश्वकर्माका अवतारी कालिगढ १ ले १ भगवतीको मूर्ति बनाई नीज महारानीलाई चढायो र श्री विष्णुमती र श्री भद्रमतीका संगममा स्थापित गरी शोभा भगवती भनी नाम प्रख्यात गरिदिए। पछि यी भगवती विग्रीयो। श्री राजा शंकर

देवले ६६४ विक्रम सम्वतमा जीर्णोद्धार गरी बनाइ दिए। पछि विक्रम सम्वत १८७२ सालमा घाट र पूर्व मोहडाको पाटी दुनियाले फेरि १८८२ सालमा चौघेरो पाटी सत्तल दुनियाले बनाई दिए। १९८४ सालमा सरकारसंग ढुङ्गा मागी पुजाहारी सानु वज्राचार्यले घाट जीर्णोद्धार गरी फेरि १९८४ सालमा नै न्हौखाको गणेश श्रेष्ठले देवालयभित्र देशि टाइल टाँसी वडो शोभा बढाइदिए। विक्रम सम्वत् १९९० साल माघ बदी ३० रोज २ मा ठूलो भुकम्प हुँदा केही भएन १९९५ सालमा विजुली समेत राखी दिएको थियो। (देवीनाथ, २०१३: ११५)

शोभा भगवती मन्दिरको प्राङ्गणको स्वरूप अहिले अर्कै भएको छ। खोला संगै खुड्किलो भएको घाट उक्लेर जादाँ प्रस्तरको स्तम्भ र बेताल आउँथ्यो। त्यसपछि मन्दिर प्रवेश गर्ने मूल ढोका भएकोमा अहिले घाट पुरेर फराकिलो ठाउँ बनाइएको छ। स्तम्भ, बेताल र ढोका भित्र पर्ने गरी नयाँ सुरक्षित हाता बनाइएको छ। मन्दिरको स्वरूपमा चाहिँ कुनै परिवर्तन गरिएको छैन। आठ हात भएको महिषमर्दिनी भगवती मूर्ति ज्यादै पुरानो एघारौँ शताब्दीको भए पनि मन्दिर र मन्दिर वरपरका मूर्तिहरू र शिलालेख त्यति पुरानो देखिन्न। तर मन्दिरको उत्तर पूर्वतर्फ भएको

शिवलिङ्ग चाहँ उत्तर लिच्छवीकालको देखिन्छ । मन्दिरको पूर्वतर्फ महाङ्गाल, दक्षिणतर्फ चैत्य र पश्चिमतर्फ चार ऋषिको मूर्तिहरू, नारायण लक्ष्मी गरूड भएको मूर्ति, सूर्य, लोकेश्वर र कामदेव मूर्तिहरू छन् । यी मूर्तिहरू अठारौँ उन्नाइसौँ शताब्दीताकाका हुन् । मन्दिरकै पश्चिमतर्फ भजन पाटीमा राखिएको शिलालेख ने. सं. ९८८ को छ भने भगवती मूर्ति संगैको धातुले मोडेको त्रिशुलमा १९८१ साल लेखिएको पाइन्छ । मन्दिर अगाडिको तीन स्तम्भ मध्ये दुईमा १९९६ र १९८४ साल देखिन्छ ।

शोभा भगवती मन्दिर क्षेत्रको महत्त्वपूर्ण मूर्तिमा उमामहेश्वरको मूर्ति पनि पर्दछ । यो मूर्ति ११३ से. मि. अग्लो र १०३ से. मि. चौडाई छ । उमामहेश्वर मूर्तिहरूमा यो मूर्ति सबभन्दा ठूलो देखिन्छ । कसैले यो मूर्तिलाई महामाया भनेको सुनियो । तर वास्तवमा यो मूर्ति उमामहेश्वरको हो । यो मूर्ति दशौँ एघारौँ शताब्दीको मानिन्छ । मूर्तिको पश्चिमतर्फ पर्खालमा ने. सं. ९२२ को शिलालेख र उत्तरतर्फ शिवलिङ्ग छ ।

शोभा भगवतीको घाट हुँदै पुलतिर जाँदा देवी (६३x२७ से. मि.) को नमस्ते गरेको मूर्ति, सुखावती लोकेश्वर (१३५x९७ से. मि.) र बलराम (८५x३७ से. मि.) मूर्ति पर्खालको खोपाहरूमा राखिएका देखिन्छन् । देवीको मूर्ति कमलासनमाथि उभिएको अवस्थामा छ । सुखावती लोकेश्वर मूर्ति बेखा सिं धर्म धरी सिंले ने. सं. ८४३ मा राखेको अभिलेखबाट थाहा हुन्छ । बलरामको मूर्ति पनि कमलासनमाथि उभिएको मुद्रामा छ । मूर्तिको दुई हात मध्ये दाहिने हातमा गदा र देब्रे हातमा हलो छ । कमलाशनको मध्य भागमा नागको पुच्छर छ भने बलरामको शिरमाथि सोही नागको सातवटा टाउकोले फणा फिजाएको बडो आकर्षण देखिन्छ । बलरामको मूर्ति धेरै पाइदैन । यो मूर्ति र देवीको मूर्ति अठारौँ शताब्दीको देखिन्छ । हाल यी मूर्तिहरू भएको ठाउँ फोहोरको रूपमा परिणत भएको छ । शोभा भगवती जीर्णोद्धार समितिको क्षेत्रमा नपरेर हो वा दृष्टि नपुगेर हो यस्तो महत्त्वपूर्ण ठाउँ उपेक्षित देखिन्छ । यसले गर्दा मूर्तिहरू नै असुरक्षित भएको पाइन्छ ।

उक्त मूर्तिहरू भएको पर्खालबाट एउटा बाटो सिधा विजयश्वरी मन्दिर तर्फ गएको छ । यहाँ पनि मोड मै एउटा अठारौँ शताब्दीको भक्तिनी (५७x३५ से. मि.) मूर्ति घुँडा टेकेर नमस्ते मुद्रामा देखिन्छ । भक्तिनी मूर्तिको अगाडि एउटा सत्रौँ अठारौँ शताब्दीताकाको ढुङ्गाबाट बनेको चैत्य छ । यो चैत्यको उत्तरतर्फ दक्षिणतिर ढोका भएको एक तले मन्दिर देखिन्छ । हाल मन्दिरभित्र कुनै मूर्ति छैन । तर यसै मन्दिरको ढोका अगाडि पश्चिम फर्काएर देवी र श्रीधरको मूर्ति राखिएको पाइन्छ । दुवै मूर्ति सग्लो छैन । यी मूर्तिहरू यस क्षेत्रको सबभन्दा प्राचीन हुन र हालसम्म अप्रकाशित देखिन्छ । देवीको मूर्ति समभङ्ग मुद्रामा उभिएको छ । यो मूर्ति घुँडासम्म गाडिएको छ । मूर्तिको टाउको र घाँटीको भाग काटिएको छ । देब्रेतिर पाखुरादेखि नाडीसम्मको भाग पनि छैन । यो मूर्ति ५३ से. मि. अग्लो र ३४ से. मि. चौडाई छ । छातीमा कण्ठहार, पाखुरामा केयुर, नाडीमा बलय र कम्मरमा मेखला देखिन्छ भने उत्तरीय देब्रे काँधमा र देब्रे हातमा पनि पाइन्छ । दाहिने हात बरद मुद्रामा छ र बुढी औंला र चोर औंलाले फल समाती राखेको पाइन्छ । देब्रे हात भने पशुपतिको देवी मूर्ति भैं मेखला भन्दा तल छ । धोतीको मुजा मध्य भागबाट फारिएको छ । यो मूर्तिको पछाडि भाग सादा छ । ठूलूला स्तन र पुष्ट नितम्बले प्राचीन मूर्तिको परम्परा देखाउँछ । यो मूर्ति ज्यादै नै भव्य र कलापूर्ण छ । स्टेला कामरिशचको 'द आर्ट अफ नेपाल' मा दिइएको प्लेट नं. २ को देवीसंग यो मूर्तिको धेरै समानता छ । (कामरिशच, १९६४; ५५) तसर्थ यो मूर्तिलाई आठौँ नवौँ शताब्दीको मान्न सकिन्छ । यो मूर्ति खैरो रंगको कडा बलौटे ढुङ्गाबाट बनेको छ । यस्तो महत्त्वपूर्ण मूर्तिको अझ विस्तृत अध्ययन हुनु आवश्यक देखिन्छ । देवीको मूर्ति संगै श्रीधरको मूर्ति पनि छ । तर अहिले लक्ष्मीको मूर्ति मात्र बचेको देखिन्छ । विष्णु र गरूड मूर्ति छैन । खाली पाऊहरू मात्र छन् । अहिले देखिने लक्ष्मीको मूर्तिबाट पनि श्रीधर मूर्तिको प्राचीनता बारे अनुमान गर्न सकिन्छ । यो मूर्ति ४९ से. मि. अग्लो र ४६ से. मि. चौडा छ । लक्ष्मी त्रिभंग मुद्रामा छ । दायाँ हातमा फल लिएको, देब्रे हातमा फूल छ । कानमा कर्णफूल, घाँटीमा

कण्ठाहार र नाडीमा बाला लगाइएको देखिन्छ । कमलाशनमा उभिएको यो मूर्तिको शिरको मुकुट चाहिँ चोइटिएको छ । यो मूर्तिको अध्ययनबाट पनि श्रीधरको मूर्ति नवौँ दशौँ शताब्दीको भन्ने थाहा हुन्छ । यो मूर्तिको पछाडिको भाग पनि सादा छ । मूर्ति खैरो रंगको कडा बलौटे दुङ्गाबाट बनेको छ ।

भक्तिनी मूर्ति भएको पर्खालतिरै फर्कदा त्यहाँ थुप्रै मूर्तिहरू भएको पाइन्छ । सबभन्दा पहिले विष्णुको कमलाशनमाथि उभिएको मूर्ति देखिन्छ । चक्र, शंख, गदा र पद्म लिएको विष्णुको दायाँ बायाँ साना साना लक्ष्मी र सरस्वती मूर्ति र विष्णुको दुई पाउमुनि पखेटा फैलाएको सानो गरूड छ । यो मूर्ति (९३x४७ से. मि.) को पादपिठमा ने. सं. ८२३ को अभिलेख छ । तर अहिले यो मूर्ति चोरी भइसकेको देखिन्छ । मूर्ति भएको ठाउँमा ईटाको गारो लगाइएको छ । विष्णुकोसंगै नमस्ते गरी पद्ममासनमा रहेको मूर्ति छ । मूर्तिको शिरमा मुकुट पनि छ । यो मूर्ति ९७ से. मि. अग्लो र ७३ से. मि. चौडा छ । यसको संगै महाङ्गलको मूर्ति (४४x३३ से. मि.) भएकोमा हाल यो मूर्ति नारायण मन्दिर जाने बाटोको ढोकाभित्र राखिएको छ । यही मूर्ति निर अगत्य (४८x३२ से. मि.) को मूर्ति पनि असुरक्षित रूपमा छ ।

पद्ममासनमा बसेको मूर्ति छेउमा सुखावती लोकाेश्वर मूर्ति (८५x७० से. मि.) छ । यो मूर्तिमा ने. सं. ८९९ को अभिलेख पाइन्छ । अभिलेखमा मिति ने. सं. ८९९ वैशाख कृष्ण तृतियामा थवहिल (ठमेल) का दाता कुटुम्बज भाजुमचाले सुखावती लोकाेश्वर मूर्ति स्थापना गरेको बारेमा उल्लेख छ । (रा.अ. १९९५, अभिलेख नं. ११) । लोकाेश्वर पछि एउटा नचिनने बलौटे दुङ्गाको मूर्ति (५९x३६ से. मि.) देखिन्छ । त्यसपछि चैत्य र भक्तहरू भएको मूर्ति (६६x४२ से. मि.) छ । यसको सामुन्ने अष्टकमल मण्डलमाथि बुद्धको पाऊँ राखिएको देखिन्छ । चैत्यपछि घुँडा टेकेर, नमस्ते गरी रहेको भक्त मूर्ति (६३x३२ से. मि.) र पद्ममासनमा बसेर नमस्ते गरी रहेको जुङ्गा भएको भक्त मूर्ति (६०x३६ से. मि.) छन् ।

ने. सं. ८९९ अभिलेख भएको लोकाेश्वर मूर्ति अगाडि दुङ्गाको मञ्च छ । यसको चारैतर्फ दुई दुईवटा सिंहहरू छन् । मञ्चको मध्य भागमा चतुर्मुख शिवलिङ्ग (५५x७५ से. मि.) छ । यसको पश्चिमतर्फ प्रस्तरको बसाहा (७९x४२ से. मि.) छ । जलशयन नारायण (४०x२६ से. मि.) मूर्ति पनि मञ्चसंगै भेटिन्छ । चतुर्मुख शिवलिङ्ग र बसाहा सोन्हौँ शताब्दीको देखिन्छ भने पर्खालका बलौटे दुङ्गाबाट बनेका मूर्तिहरू अठारौँ शताब्दीका हुन् ।

वडा नं. १७ अर्थात विष्णुमतीको बायाँ किनारमा रहेको मुख्य मन्दिर इन्द्रायणी (लुती अजिमा) हो । यहाँ ने. सं. ९०२ को शिलालेख छ । मन्दिरको अगाडि रहेको पिपल रूखमा ने. सं. ९७२ र अर्को मिति पढ्न नसकिएको शिलालेख पाइन्छ । यहाँ टाउको नभएको लोकाेश्वर मूर्ति र त्यसैको अनुकृति नयाँ लोकाेश्वर मूर्तिको साथै अन्य मूर्तिहरू राखिएका छन् ।

पिपलको रूखको उत्तरतर्फ नयाँ बाटोको मोडनिरै भएको दुङ्गाको चैत्यमा ने. सं. ८२१ को शिलालेख (७९x२२ से. मि.) ढलेको अवस्थामा छ । इतिहासको प्रमुख श्रोतको रूपमा रहेका यस्ता शिलालेखको संरक्षण नगरे प्रमाण नष्ट भएर जान्छ । चैत्य नजिकै प्रस्तरको बसाहा (७३x३६ से. मि.) वडो असहाय अवस्थामा रहेको देखिन्छ ।

विष्णुमती घाट संगैको हनुमान मूर्ति भएको अग्लो मञ्चमा नियालेर हेरेमा लिच्छवि चैत्यको टुक्रा (५७x३६ से. मि.) प्रयोग भएको देखिन्छ । यस्ता चैत्य आठौँ नवौँ शताब्दीको मानिन्छ ।

हनुमान मूर्तिसंगै नारायण लक्ष्मी र गरूड मूर्ति भएको देवल छ । यसभित्र १९६९ सालको अभिलेख पनि छ । यसै देवलसंग जोडिएको पाटीभित्र शिवपार्वतीको अर्धनारीश्वर (७७x४४ से. मि.) मूर्ति छ । शिवको आधा रूप दाहिनेपट्टि दुई हातमा त्रिशुल र रूद्राक्षमाला, मुण्ड माला, चर्म धारण र नन्दी छ भने पार्वतीको आधा रूप देब्रेपट्टि केश बाटिएको, कानमा कुण्डल, एउटा हातमा ऐना र अर्को हातमा फल लिएको, धोती लगाएको र सिंह बाहन छ । यो मूर्ति ज्यादै सुन्दर ढंगले बनेको छ । अर्धनारीश्वर मूर्ति, बलराम, विष्णु

तथा देवीको मूर्ति एउटै किसिमको ढुङ्गाबाट तयार पारिएका देखिन्छन् । कलामा पनि धेरै समानता पाइन्छ । त्यसैले यी मूर्तिहरू ने. सं. ८२३ ताकाकै भन्न सकिन्छ ।

इन्द्रायणी मन्दिरको घाट छेउछाउ बनेका सिमेन्टका नयाँ निर्माणले वातावरणमा निकै खलल पारेकोले सम्बन्धित निकायले समयमै ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने देखिन्छ ।

पुरातात्त्विक, ऐतिहासिक तथा धार्मिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण शोभा भगवती मन्दिर क्षेत्रस्थित उल्लेखित मूर्तिहरूको यथाशीघ्र संरक्षण र संभार गर्नु ढिला भइसकेको छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थ

1. Bangdel, Lain S.—1982—Early Sculptures of Nepal-Vikas Publishing Home Pvt. Ltd. New Delhi.
 2. Bangdel, Lain S.—1989—Stolen Images of Nepal—Royal Nepal Academy, Kathmandu.
 3. Bangdel, Lain S.—1995—Inventory of Stone Sculptures of the Kathmandu Valley-Royal Nepal Academy Kathmandu.
 4. Kramrisch, Stella—1964—The Art of Nepal Asia House Gallery Publication, Austria.
 5. National Archives—1995—A Report on the Survey and Study of Newari Script—Kathmandu, Inscription No. 11
 6. Pal, Pratapaditya—1974—The Arts of Nepal Part 1—Leiden Koln.
- Yogi, Devi Nath—2013—Dev mala Vamsawali—Sursumser J.B.R. Kathmandu.

ने. सं. ८२३ अभिलेख भएको विष्णुको मूर्ति अहिले चोरी भइसकेको छ ।

अर्धनारीश्वर (शिवपार्वती) मूर्ति

ने.सं. ८४३ को अभिलेख भएको सुखावती लोकेश्वर मूर्ति

आठौं नवौं शताब्दीको देवी मूर्ति तथा नवौं दशौं शताब्दीको श्रीधर मूर्तिको लक्ष्मी मूर्ति ।

देवी तथा लक्ष्मीको पछाडिको भाग ।